

ПОЧАТКОВА ОСВІТА

УДК 370914 Сухомлиністика (045)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15181594>

**Василь Сухомлинський про культ книги та культ рідного слова в школі:
погляд із сьогодення**

Баранюк Ірина Григорівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, 25006, м. Кропивницький, вул. Шевченка, 1, Україна,

E-Mail: mails@cuspu.edu.ua,

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8112-7318>

Прийнято: 05.03.2025 | Опубліковано: 19.03.2025

***Анотація.** Актуальність статті визначається тим, що педагогічні концепції Василя Сухомлинського, які стосуються культу книги та культу рідного слова в шкільній освіті, набувають у наш час особливого значення. Такої ж актуальності набуває розроблений у його працях педагогічний менеджмент, спрямований на впровадженні цих культів у навчально-виховну практику школи. Це обумовлене ситуацією, що склалася в останні десятиліття, коли сучасний учень значну частину свого часу проводить не з книжкою, а зі смартфоном.*

Мета статті полягає в узагальненому аналізі поглядів Сухомлинського на навчально-виховну роль книги і читання в шкільній освіті. При цьому увага акцентована на таких моментах: 1) психолого-педагогічна обґрунтованість поглядів Сухомлинського на зазначену проблему; 2) особливості педагогічного

менеджменту, спрямованого на підвищення навчально-виховної ролі книги і читання в Павлівській школі; 3) аналіз кризових моментів, пов'язаних із зниженням інтересу до книжки і читання у новітні часи; можливі шляхи їх вирішення.

В статті детально проаналізовані погляди видатного педагога на високий навчально-виховний потенціал книги та читання. Наголошено, що в умовах, коли захоплення смартфоном негативно впливає на психологічний стан молодого покоління («кліпове мислення», невміння зосереджуватися, втрата здатності до критичного мислення...), якісна літературна освіта є ефективним способом профілактики згубного впливу гаджетів.

На матеріалі записів відвідуваних Сухомлинським уроків учителів початкових класів та вчителів-словесників Павлівської середньої школи проаналізовані його поради, які стосуються виховання в учнів культу книжки та культу рідного слова.

Відзначено, що негативно вплинуло та впливає на рівень мовно-літературної освіченості відсутність української літератури серед обов'язкових для незалежного мультимедійного тестування навчальних дисциплін.

Ключові слова: мовно-літературна освіта; культ книги; культ рідного слова; педагогічний менеджмент; читацька грамотність; смартфонозалежність.

Vasyl Sukhomlynskiy on the cult of the book and the cult of the native language at school: a view from the present

Iryna Baranyuk

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of
Preschool Pedagogy and Primary Education of Volodymyr Vynnychenko Central
Ukrainian State University, 25006, 1 st. Shevchenka, Kropyvnytskyi, Ukraine,

E-Mail: mails@cuspu.edu.ua,

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8112-7318>

***Abstract.** The relevance of the article is determined by the fact that Vasyl Sukhomlynskiy's pedagogical concepts, such as the cult of the book and the cult of the mother tongue in school education, gain particular importance today. Of equal significance is the pedagogical management formulated in his works, aimed at introducing these cults into the modern school educational practice. That is due to the situation that has developed in recent decades, when a modern student spends a considerable part of their time not with a book, but with a smartphone or a tablet.*

The purpose of the article is to provide a generalised analysis of Sukhomlynskiy's views on the educational function of books and reading in school education. In the process attention is focused on the following points: 1) the psychological and pedagogical validity of Sukhomlynskiy's views on this issue; 2) the peculiarities of pedagogical management in Pavlysh'ska Shkola (School in Pavlysh) directed at enhancing the educational role of books and reading; 3) the crisis moments analysis on the decline of interest in books and reading in modern times; possible ways of solving them.

The article carefully analyses the views of the prominent scholar on the high educational power of books and reading. It is emphasized that in the context of the smartphone craze, having a detrimental effect on the psychological state of the younger

generation ('clip thinking', inability to concentrate, loss of critical thinking skills...), quality literary education is perhaps the most effective way to prevent harmful influence of smartphones.

Based on the recordings of the lessons with primary school teachers and language teachers in Pavlys'ka Shkola (School in Pavlysh) attended by Sukhomlynskyi, his advice on fostering the cult of books and the cult of the native language with students is analysed.

Due to the oversaturation of school curricula in Ukrainian and foreign literature, a situation has been created where a teacher of literature is unable to allocate a sufficient amount of class time for the students to delve into the artistic content of a literary work, to experience it emotionally, to discover the secrets of its artistic impact. The fact that Ukrainian literature is not represented among the subjects compulsory for the National Multi-subject Testing has had a negative impact on the level of linguistic and literary education.

Keywords: *language and literary education, cult of the book, cult of the mother tongue, pedagogical management, reading literacy.*

Постановка проблеми. Думка Василя Сухомлинського про те, що «школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культури: культ Батьківщини, культ людини, культ книги і культ рідного слова» [1, с. 338] є широко відомою і часто цитованою. Завдяки глибині змісту та формі висловлювання ця сентенція набула афористичності. Вона є всеохопною, такою, що системно виражає проблему. Справжній громадянин – це патріот, людина, що відчуває не тільки любов до Батьківщини, а й обов'язок перед нею. Водночас він гуманіст, тобто наділений чеснотами порядності та людяності – саме таку спрямованість має виховання в дусі «культу людини». «Культ книги» і «культ рідного слова» найтіснішим чином пов'язані як між собою, так і з іншими двома «культами». І це синергетичний зв'язок. В принципі можна з певністю твердити,

що в цьому висловлюванні видатного педагога містяться основні критерії оцінки освітньо-виховного рівня школи.

Монографічне дослідження розробки в педагогічній спадщині Сухомлинського кожного з чотирьох «культур», про які йдеться в цитованому висловлюванні, сприяло б увиразненню в ній особливо важливих, сутнісних концептів. Ця спадщина настільки багатогранна і різнопланова, що увиразнення в ній особливо цінних для *сьогоднішнього* практичного застосування концептів, є одним із актуальних завдань сучасного сухомлинознавства.

Особливою актуальністю визначаються думки про значення книги і читання в шкільній освіті. Вони формують концепт, який у наш час постав як злободенна проблема, яка потребує як наукового осягнення, так і пошуків шляхів її практичного вирішення, – йдеться про вироблення педагогічного менеджменту з реалізації в сучасній школі культів книги і рідного слова.

Василь Сухомлинський приділяв значну увагу обґрунтуванню навчально-виховного потенціалу книги. Водночас він одним із перших передбачив кризову трансформацію, яка в майбутньому відбудеться з книгою і читанням як засобом навчання та виховання. У статті «Вчити вчитися» він констатує: «Тепер книжці доводиться змагатися з іншими джерелами інформації (кіно, телевізор, магнітофонні записи тощо). Отже, навіть там, де хороші книжки для читання є, вони часто стоять на полицях бібліотек, як сплячі велетні» [2, с. 431]. У статті «Виховання й самовиховання» він ставить питання, актуальність якої в наш час набула особливої загостреності: «Як добиватися, щоб учнів приваблювали не тільки магнітофон і радіола, не тільки танцювальний майданчик і кіно, а розумні, хороші книжки?» [3, с. 235].

З того часу, коли були висловлені ці думки, багато що змінилося. До кіно, телевізора, магнітофона, які приваблювали молодих людей, відволікаючи їх від книжки, додалися значно потужніші за своєю притягальною силою комп'ютер і

смартфон. Сучасний учень живе у світі смартфонів (гаджетів). Вже підраховано, що 18-річний європеєць провів біля екрану більше 4-х років.

Тож, маємо зрозуміти особливість ситуації, у якій опинився сучасний вчитель, а саме: він перебуває в умовах постійного змагання з суперником. Той суперник – смартфон, який володіє такою притягальною силою, що формує у підлітка залежність, подібну до наркотичної. «Кліпове мислення», «віруси слабоумія», невміння зосереджуватися, втрата здатності до критичного мислення, зниження інтелектуальної спроможності і т.д. – про всі ці та інші тривожні ознаки зараз говорить багато. Водночас у численних роздумах про способи протистояння цим загрозам, окрім побажань обмежувати доступ дітей до смартфонів, майже одноставно вказується на читання книжок як на єдину можливість успішного протистояння вказаним небезпекам. У зв'язку з цим у психологічній науці активізувалася тема «мозок – книга». Водночас стали популярними афористичні висловлювання на зразок «Є злочини гірші за спалювання книжок. Наприклад – не читати їх» (Рей Бредбері), «Читання для розуму – те саме, що фізичні вправи для тіла» (Джозеф Аддісон), «Люди з кліповим мисленням елітою не стануть» (Рада Грановська).

Звернення до педагогічної спадщини Василя Сухомлинського дає можливість увиразнити і таким чином повернути в сучасний науковий дискурс його концепти про навчально-виховний потенціал книги і читання в шкільній освіті. Водночас розробка цих концептів органічно поєднувалася з пошуками Сухомлинським в сфері *освітнього менеджменту*, а саме про вироблення практичних способів у досягненні мети, що сформульована ним у праці «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості» в якій він стверджує, що «школа – це насамперед читання: вдумливе, зосереджене, таке, що захоплює розум і серце...» [4, с. 97].

Розроблена в працях Сухомлинського проблема утвердження в школі культури книги та рідного слова прямо дотична до проблеми розвитку в сучасній

школі читацької грамотності учнів, яка активізована у зв'язку з дослідженнями якості освіти, які здійснюються за програмою міжнародного оцінювання навчальних досягнень учнів (PISA).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як уже відзначалося, тема книжки і читання як навчально-виховного чинника в шкільній освіті є наскрізною в науковій спадщині Сухомлинського. Її особливість в тому, що вона тісно взаємопов'язана з іншими темами, які розроблялися видатним педагогом, такими, наприклад, як художня педагогіка (казки та етичні оповідання), розвиток усного та писемного мовлення, морально-етичне виховання та ін. Саме тому в працях таких вчених як І. Бега, А. Богущ, О. Савченко, О. Сухомлинської та ін. зустрічаються міркування про розробку Сухомлинським проблеми читання як засобу навчання та виховання. Більш предметно зазначена тема розглядалася в статтях В. Волошиної [5] та Л. Забарило [6]. У них зібрана значна інформація, в тому числі і біографічного характеру, яка стосується поглядів Сухомлинського на освітньо-виховну роль книжки і читання.

Серед праць, присвячених проблемі смартфонозалежності, яка є однією з причин зниження інтересу сучасної молоді до книжки та читання, вирізняється своєю ґрунтовністю та багатоаспектністю стаття дослідниці із Саудівської Аравії Мони Салех Аланазі [7]. Проблема впливу діджиталізації на мозок, на психофізіологічний стан людини присвячена книга шведського психіатра Андерса Гансена «Інстамозок. Як екранна залежність призводить до стресів і депресій» [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи важливість впровадження культури книги та рідної мови у практику сучасної школи, необхідно здійснити низку заходів, які б активізували цю проблему як на суто науковому, так і на організаційному (менеджменському) рівнях. Тут першочерговим завданням є розробка системи заходів, спрямованих

на покращення читацької грамотності учнів у відповідності до методологічних принципів PISA.

Необхідно також активізувати підготовку та видання для вчителів початкової школи та вчителів-словесників методичних посібників, які б рекомендували розроблену систему навчально-виховних заходів, спрямованих на посилення культури книги та рідного слова у відповідності до вчення Василя Сухомлинського.

Мета статті полягає як в узагальненій характеристиці поглядів Сухомлинського на навчально-виховну роль книги і читання в шкільній освіті. При цьому увага буде акцентована на таких моментах:

- психолого-педагогічна обґрунтованість поглядів Сухомлинського на зазначену проблему;
- особливості освітнього менеджменту, спрямованого на підвищення навчально-виховної ролі книги і читання в Павлівській школі;
- аналіз кризових моментів, пов'язаних із зниженням інтересу до книжки і читання у новітні часи; можливі шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо зібрати всі висловлювання Сухомлинського про книжку як засіб навчання та виховання, то отримаємо чималий за обсягом текст, наділений особливою змістовою значущістю і, сказати б, цілісністю, яка сформована однією головною ідеєю – прагненням аргументовано переконати в особливій ролі книги в розумовому та духовному розвитку учня як майбутнього громадянина, який, за висловом самого Сухомлинського, має бути «справжньою людиною».

Психолого-педагогічна обґрунтованість поглядів Сухомлинського на значення книги та читання у шкільній освіті. Коли в своїх працях Сухомлинський торкається теми важливості книжки і читання, то його слова набувають пафосності. У праці «Як виховати справжню людину» він пише: «Як тільки збудували школу, як тільки почалося тонке доторкання думки і серця

педагога до серця дитини, – а з цього, власне, і починається школа, – на полицю шкільної бібліотеки нехай стане книжка, яка зберігатиметься тут *вічно*. Це не звичайна бібліотека, в якій книжки видаються для читання. Це, в широкому розумінні, сховище духовної культури народу. Триста, п'ятсот, тисячу років житиме школа – і стільки ж років нехай живе в ній книжка. Камінь, покладений в основу фундаменту, цеглина, вмурована в стіну, можуть вивітритися в порошок, а книжка повинна лишитися навіки. Школа, як колиска народу, колиска духу і культури народної, живе насамперед у книзі. Дуже важливо, щоб це розуміли не тільки вчителі, а й вихованці школи» [9, с. 338].

«Найважливішим вогнищем захоплення має бути читання, – наголошує він у своїх «Сто порад учителям». – Школа має бути царством книжки. Ви можете працювати у віддаленому куточку країни, ваше село може бути віддалене на сотні кілометрів від великих культурних центрів, у школі багато чого може не вистачати, – але, якщо у вас панує книжка, ви можете працювати на тому самому рівні педагогічної культури і досягти таких самих результатів, як і в центрі (...)

Пам'ятайте, що ніяке захоплення не принесе користі, якщо воно не зачіпає думки, душі, серця. Підкреслимо, що перше захоплення – це має бути захоплення книжкою. Його треба зберегти на все життя» [10, с. 497].

Багато висловлювань Сухомлинського про важливість книжки і читання для розумового і духовного розвитку молоді людини набули афористичності, що засвідчує його сконцентрованість на осягненні цієї проблеми, яка обумовлена глибоким розумінням її значущості.

Слід зазначити, що джерела такого розуміння треба шукати в його письменницькій обдарованості, яка визначає особливе ставлення до слова й проявилася у створенні великої кількості «етичних оповідань», які стали класикою «художньої педагогіки».

У книзі «Серце віддаю дітям» простежується особливе ставлення Сухомлинського до слова як засобу розумового та морально-естетичного

розвитку. Одне із завдань його організовуваних ним «подорожей в природу» якраз і полягало в «оживленні слова», коли воно набувало образної конкретики, а разом цим особливої якості, особливого потенціалу, який можна назвати художнім (поетичним, естетичним) [11, с. 26–36]. Створення дошкільнятами та учнями молодших класів казок, різного роду описів під впливом таких «подорожей в природу» теж виховувало в дітей розвиток мовлення, інтерес до слова. Все це слугувало підґрунтям до глибшого розуміння художнього слова в старших класах, формувало інтерес до книги, до читання.

Культ книги у Сухомлинського тісно пов'язаний з культом рідного слова. У праці «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості» Сухомлинський висловить думки, які, завдяки їх пафосу, а, головне, завдяки їх глибині та афористичності вираження можна вважати гімном поетичного (художнього) слова, а значить, і гімном художньої літератури, гімном книги: «Поетичне слово – еліксир для дитячого мозку, повітря для крил думки. (...) Поетичне слово – це прекрасна школа емоційного життя, в якій діти осягають мову почуттів; завдяки поетичному слову пам'ять дитини стає гнучкішою, рухливішою – мозок набуває здатності не тільки зберігати, але й «видавати» – видавати «з розбором», з відчуттям, здавалось би, найнепомітніших відтінків слова. Поетична творчість, за нашим твердим переконанням, учить мислити й *тому* поліпшує мозок, ніби облагороджує його найніжніші, найчутливіші відділи.

Нарешті, поетичне слово й поетична творчість – незамінний психологічний засіб формування і розвитку емоційної пам'яті. Запам'ятовування почуттів і душевних станів – дуже важлива умова зміцнення логічної пам'яті» [4, с. 183].

Ці міркування Сухомлинського красномовно засвідчують, що його талант геніального педагога характеризується органічним поєднанням двох якостей, а саме: з одного боку – здатність до глибокої емпатії, що виявляється в особливій проникливості у психологічний світ дитини, а з іншого – тонке естетичне чуття, яке виявляється не лише в його творчій обдарованості як письменника, а й в

тонкому розумінні *краси* як особливо значущого чинника в процесі виховання людини. Треба відзначити, що тема краси як виховного засобу є однією з провідних у його науковій спадщині, вона ще чекає на ґрунтовне вивчення – на вмiле увиразнення, яке б надало їй *практичної значущості* як важливому чиннику виховання.

Таким чином, сповiдуваний Сухомлинським культ книги ґрунтується на його концептах важливості емоції в навчально-виховному процесі. Причому категорія «емоція» в нього найтіснішим чином пов'язана з категорією «інтелект». Звідси його такі сталі поняття як «інтелектуальне почуття», «інтелектуальне життя», «інтелектуальна емоція» та інші, якими сповнені його роздуми про способи навчання і виховання. В праці «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості він стверджує: «Інтелектуальні почуття – це родючий ґрунт, на який падають зерна знань і з якого виростає розум» [4, с. 94]. «Ми надаємо дуже великого значення тому, щоб моральна ідея, розкрита перед розумом і серцем вихованця в яскравих, хвилюючих словах, живих образах, пробуджувала глибокі морально-естетичні почуття. Почуття – духовна енергія того, що ми називаємо життям переконань, яке виявляється в яскравих, морально насичених вчинках» [4, с. 122–123]. «Почуття – це плоть і кров моральної переконаності, принциповості, сили духу» [4, с. 124].

Ми відібрали з праці Сухомлинського «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості» лише невелику частину його висловлювань про роль емоцій в моральному та інтелектуальному розвитку дитини. Насправді ж ця тема є наскрізною в його педагогічній спадщині. Вона багатоаспектна і багато в чому випереджувала широко відомі зараз розробки зарубіжних учених про емоційний інтелект [12; 13].

Інший концепт, який обґрунтовує культ книги, стосується не раз висловлюваного Василем Олександровичем переконання в тому, що «з допомогою слова можна створити в уявленні дітей такі самі яскраві образи, як і

з допомогою наочних засобів. Але картина, створена в дитячій уяві з допомогою слова, має переваги перед наочними образами – слово несе в собі яскравіше емоційне забарвлення порівняно із забарвленням, що може дійти до душі дитини в процесі споглядання наочного образу» [14, с. 246]. В наш час, коли в навчальному процесі особливо цінується «слайд», а не «слово», і через це про сучасних школярів говорять як про «візуалів», думка Василя Олександровича про перевагу картини, створеній в дитячій уяві з допомогою слова перед слайдовим зображенням, мала б насторожити сучасних освітян. Тим більше, що в процесі читання художнє слово викликає в свідомості учнів яскраві уявлення, що наділені особливою здатністю збуджувати емоційну сферу учня. На цій здатності художнього слова викликати в свідомості учня яскраві уявлення, що активізують емоційність, і ґрунтуються переконання Сухомлинського, висловлене ним в афористичній формі: «Поетичне слово – еліксир для дитячого мозку, повітря для крил думки» [4, с. 94]. Розвиток уяви, яка, до того ж, сформована художнім текстом, активно сприяє розумовій діяльності – є «повітрям для крил думки».

Ми не даремно наголошуємо на глибокому розумінні Сухомлинським «механізмів» впливовості художнього слова – саме воно обумовило його переконаність в особливій значущості художньої літератури і, взагалі, книги як потужного і нічим не замінимого навчально-виховного засобу. Звідси й постійне, здавалося б, при найменшій нагоді, наголошування ним у своїх працях на важливості книжки в освітньо-виховному процесі. Звідси і його цілеспрямована практична робота як директора школи по створенню в ній культу книги та культу рідної мови.

Аналіз педагогічного менеджменту здійснюваного Сухомлинським як директором школи, умовно ділимо на дві частини. Матеріалом для першої слугують записи, зроблені ним під час відвідування уроків учителів початкової

школи та учителів-словесників. Друга частина – аналіз загальношкільних заходів, спрямованих на створення культу книги та рідного слова.

Зрозуміло, що основну функцію у створенні такої культу виконують уроки рідної мови та літератури. Як директор школи Сухомлинський відвідував уроки вчителів не так з метою контролю за їх роботою, як порадник, як «учитель учителів». А ще – як учений-аналітик, який спостерігав за процесом навчання та виховання учнів. Власне на цих спостереженнях ґрунтувались вибудовувані ним науково-педагогічні концепти.

Десятки «Книг аналізу відвіданих уроків», які знаходяться в Павлівському меморіальному музеї Василя Сухомлинського, містять багатий матеріал, який потребує ретельного фахового опрацювання. Якщо вміло систематизувати всі його аналітичні, діагностичні, корегувальні поради з кожної навчальної дисципліни, то отримаємо певний набір «золотих правил», педагогічний та дидактичний сенс яких матиме виключне значення через ту причину, що вони сформульовані педагогом-практиком, який водночас є і педагогом-ученим з явними ознаками геніальності.

На матеріалі запису відвідуваних Сухомлинським уроків учителів початкових класів та вчителів-словесників Павлівської школи, розглянемо його поради, що стосуються виховання в учнів культу книжки та культу рідного слова.

Відвідуючи уроки вчителів початкових класів, Сухомлинський головну увагу звертав на методику навчання учнів *техніки читання*, при цьому в нього були свої критерії оцінювання. Ось, наприклад, його записи, зроблені на уроці читання вчительки П. Т. Ворошило:

- «1. Вовченко – читає бігло, виразно. (Таких учнів, що читають «бігло, виразно» було в класі 12 з 24-ох – рівно половина. – І. Б.).
2. Данилова – читає бігло, виразно.
4. Воробйов – читає невиразно, дуже повільно.

5. Барабаш – читає з великими труднощами.

12. Бурдзяк – читає погано, не знає окремих букв». (Запис від 11.XI.64 р.).

Такі зрізи, які свідчили про рівень якості читання учнів початкової школи, Сухомлинський проводив періодично. Для прикладу наведемо його пораду, зроблену під час відвідування уроку читання в 1 класі (учителька П. Т. Ворошило, запис від 16.XII.68 р.). Помітивши, що «діти ще дуже мало сприймають букв одним поглядом (за одну зупинку очей)», Сухомлинський прийшов до висновку про необхідність читати вголос. «Треба домогтись того, – радить він, – щоб всі діти читали щодня вголос не менше 15–20 хвилин. При цьому треба читати не 10 раз одне й те ж, а новий текст. Для вправ треба брати обов'язково новий текст».

Серед порад, які зробив Сухомлинський вчительці К. М. Жиленко (1-й клас, запис від 17.03.1969 р.), звертає на себе увагу наступна: «Треба домагатися того, щоб кожен учень читав дома щоденно вголос не менше півгодини. Треба говорити про це з батьками».

Проте, аналізуючи уроки читання в 1-му класі, Сухомлинський звертав увагу не тільки на швидкість (біглисть, виразність) читання, а й на те, як діти *розуміють* прочитане. «Зараз дуже важливо, щоб слова, прочитані, зрозумілі дітям, входили до їх активного словникового запасу. До кожного слова треба підбирати речення, в яких би учні глибше відчували відтінки емоційного забарвлення слова» (вч. К. М. Жиленко, 1-й клас, запис від 17.03.1969 р.).

Відвідуючи уроки української мови та читання в 2–4 класах, Сухомлинський простежував не лише за «технікою» читання, за його біглистю та виразністю, а й за тим, як збагачувався словниковий запас учнів, за їх умінням усно та писемно висловлювати свої думки. При цьому особливу увагу звертав на розвиток образного художнього мислення. Наприклад, аналізуючи урок української мови, який провела в 3-му класі вчителька М. М. Верховиніна (тема уроку «Складання твору на тему «Сонячного осіннього ранку біля лісу»), він

рекомендує: «Треба більше пробуджувати в дітей образне художнє мислення. В художньому образі найвиразніше розкривається емоційне забарвлення слова. Для розвитку образного мислення треба дітям більше читати казок і поезій, більше вчити напам'ять хороших віршів». І якщо взяти до уваги те, яке величезне значення в педагогічній системі Сухомлинського відіграє виховання казкою, коли вона не тільки слухається учнями, а й твориться ними, то можна прийти до висновку, що одним із основних завдань початкової школи він вбачав у тому, щоб, розвиваючи в учнів техніку читання, а разом з цим і художнє образне мислення, готувати у них здатність сприймати художню книгу. Йдеться про створення синергетичного ефекту від взаємодії двох учнівських компетентностей – біглості читання текстів та їх художньо-образного відтворення в уяві. Таким чином виховувалася інтерес учнів до книги як до джерела знань, як до головного засобу розумового та духовного розвитку.

Відомо, наскільки важливою для розвитку мови людини є читання художньої літератури. Це аргументується бодай тим фактом, що, починаючи з другої половини ХІХ ст. риторика, як навчальна дисципліна, покликана розвивати мовлення людини, почала зникати з навчальних програм вищої та середньої школи. Потреба в риторичі як засобу розвитку мовленнєвих спроможностей людини була прямо пов'язана з посиленням функцій художньої літератури, яка саме в цей час впевнено набувала статусу «королеви мистецтв» і стала одним із провідних навчальних дисциплін у школах різних рівнів [15]. Водночас треба відзначити, що з настанням «епохи Цукерберга», коли вдивляння у смартфон переважило читання художньої книжки, знову активізувався інтерес до риторики як засобу розвитку мовленнєвих умінь.

Проаналізувавши записи відвідуваних Сухомлинським уроків мови і літератури в середніх класах, приходимо до висновку що він, фактично, створив цілісну систему поглядів на викладання мови й літератури в школі. Найбільш повно ця система була висловлена в його замітках, зроблених під час

відвідуваного уроку з української літератури на тему «Рання творчість Лесі Українки» (запис від 22.02.1969 р., вч. Бричко Р. М., 9 клас.). Ось цей запис із трьох пунктів, який з повним правом можна вважати настановою у справі культури книги і культу мови: «І мова, і література об'єднуються одним поняттям – словесність. Це особливий цикл у змісті освіти, особлива сторона освіченості. Словесність вимагає особливого підходу вчителя до учнів як до вихованців, особливих методів роботи. Найголовніше, що червоною ниткою мусить проходити через всі уроки літератури й мови – це слово, робота над словом; на уроці літератури мусить звучати поетичне слово. Треба всю роботу спрямовувати на те, щоб учні відчували красу, поетичну грань слова, глибоко розуміли смисл слова.

Не все, що вивчається на уроках літератури, запам'ятається й буде відтворюватись, але все, що вивчається на уроці, мусить залишити слід в душі. Саме на це й треба орієнтуватися на уроці літератури; що залишиться в душі, що має залишитись, які духовні якості мусить виховати художній твір. Це передусім тонка чутливість до добра і зла, до краси слова, до людини. Художнє виховання – це по самій суті своїй – ідейне виховання, виховання душі.

В тісному зв'язку з цим треба розглядати мовну культуру. Без мовної культури не можна уявити високо виховану людину. Учитель мусить дбати про те, щоб слово ввійшло в активне духовне життя людини. Цей найголовніше завдання і читання, і словарної роботи. Граматика буде для учнів важкою, незбагненою премудрістю, якщо їм буде самотійної роботи по збагаченню мовної культури». (Підкреслення Сухомлинського. – І. Б.).

Йдеться про місію вчителя-словесника. Її здійснення можливе лише за умови постійного читання учнями книжок. «Учні мало читають дома. – зауважує Василь Олександрович під час відвідин уроку з української літератури у вчительки Я. І. Лисак. – Вчителеві треба по-справжньому зайнятись позакласним читанням. Кожного дня вчителеві треба знати, **що** читають діти в даний час.

Треба домагатися того, щоб учні щодня читали вдома вголос не менше 20–25 хвилин». (Запис від 25.02.1969 р., 7 кл.).

Свідомо вдаємося до таких просторих цитувань із «Книги записів відвіданих уроків...» – вони переконують у правильності раніше висловленої думки про те, що ці записи фактично є класикою сучасної дидактики і через свою особливу значущість потребують наукового осмислення та оприлюднення шляхом продуманих друкованих видань.

Два розділи всесвітньовідомої праці Сухомлинського «Серце віддаю дітям» – «Книга в духовному житті людини» та «Культ рідного слова» – містять у собі не лише роздуми про навчально-виховний потенціал книги та рідної мови, а й розроблену систему заходів з *практичної реалізації* цього потенціалу в початковій школі. Якщо врахувати, що ця система роботи була продовжена в середніх та старших класах, то можна стверджувати, що йдеться про високопрофесійний педагогічний менеджмент у створенні в школі культури книги і рідного слова.

Чимало з описаних директором Павліської школи методичних порад можна вважати «золотими правилами» роботи вчителя початкової школи з виховання у школярів потягу до книги, до читання як важливого, а у певному розумінні і визначального чинника їх подальшого інтелектуально-духовного розвитку. Одне з цих правил: «В 1 і 2-му класах на кожні 1-2 тижня учень брав з бібліотеки книжку, читав її вголос. Без цього не можна виростити твердого, сталого вміння швидко читати і розуміти прочитане» [1, с. 327]. У цій пораді видатного педагога важливе все – і вказівка на інтенсивність читання (одна книжка на 1-2 тижні), і рекомендація читати *вголос*. Саме такий спосіб читання в перших класах початкової школи, коли учень чує себе, свій голос, сприяє активнішому сприйманню прочитаного. При цьому він не тільки сприймає зміст прочитаного, а й вслухається у звучання слова, в ритмомелодику тексту. Таким

чином започатковуються навички виразного читання, які набувають подальшого розвитку в середніх та старших класах.

Необхідно відзначити, що виразне читання (декламування) є одним із чинників не тільки глибшого розуміння змісту художніх творів, а й відкриття краси рідної мови. Саме тому окрім Свята Книги традиційним в Павлівській школі стало свято рідного слова. «Двічі – наприкінці першого півріччя і наприкінці навчального року, – пише Василь Олександрович, – ми відзначали свято рідного слова. Стали традиційними деякі обряди на цьому святі. Дітлахи запрошували найстарших людей села, які вирішували, хто краще за всіх читав оповідання чи вірш. Це було своєрідне творче змагання, переможці якого нагороджувалися книжками». [1, с. 336].

«Золоті правила» виховання у учнів початкової школи культури книги та рідного слова були дієвими і для учнів середніх та старших класів. Одне з цих правил – добре продуманий відбір творів вітчизняної та світової класики, які рекомендуються учням для читання. З першого дня роботи в школі, – пише Сухомлинський, – моїм клопотом було те, щоб до дитячих рук не потрапила жодна погана книжка, щоб малюки жили в світі цікавих творів, які увійшли до золотого фонду національної та загальнолюдської культури» [1, с. 330]. *«Загальною рисою цих книжок є яскраве художнє втілення гуманних людських ідей, насамперед поваги до особистості людини. Читання цих творів було для дітей не тільки пізнанням світу, не тільки вправами, що сприяють виробленню твердих навичок і умінь, а й школою емоційно-морального виховання»* [1, с. 333].

Важливо відзначити, що учням рекомендувалися не тільки художні твори, а й твори науково-популярного напрямку, які стосувалися технічної та географічно-природничої тематики.

Зрозуміло, що при відборі книг для читання особлива увага зверталася на їх відповідність віковим особливостям учнів. Більше того, Сухомлинський

неодноразово приводив приклади того, як окремим учням рекомендували для читання книжки, враховуючи їх індивідуальні схильності.

Особливе значення у вихованні зацікавленістю книжкою Сухомлинський приділяв *колективному читанню*. Цей спосіб читання розпочинався ще в першому класі. «З середини першого року навчання, – пише він, – ми стали проводити колективні читання. Я роздавав дітям усі примірники однієї книжки, щоб вони читали їх вдома. Це була підготовка до колективного читання. Йти до Кімнати казки для того, щоб читати оповідання, зміст якого вже добре відомий. Звідки у дітей таке бажання і навіщо це робити, чи не краще читати щось нове?» – запитує Василь Олександрович. І відповідає: «Так, нове, невідоме теж треба читати і ми читали нові книжки. Але твір входить у духовний світ дитини лише тоді, коли дитині кортить прочитати товаришам те, що зворушило її серце, хочеться передати в слові свої почуття та переживання. Кожну книжку з першого відділу нашої бібліотеки ми читали вголос не менше за десять разів, і від повторного читання цікавість до неї не слабшала» [1, с. 334]. «Перший відділ» дитячої бібліотеки, про який йдеться у цій цитаті, це, за словами Василя Олександровича, «оповідання, що являють собою (...) найбільшу цінність для морального, розумового та естетичного виховання дітей» [1, с. 331].

Слід відзначити, що такі колективні читання книжок – одна із форм позакласної роботи в Павлиській школі. І стосувалася вона не лише початкової школи, а й усіх наступних класів. Неодноразово в працях Василя Олександровича згадуються вечірні гуртові читання книжок у школі, коли на них у зимові вечори збиралися учні з усіх куточків селища.

Педагогічний сенс гуртового читання полягав у створенні особливої атмосфери колективного емоційно-естетичного переживання художнього змісту книги – воно наділене особливим пізнавальним та виховним потенціалом. І якщо Сухомлинський неодноразово наголошував на тому, що окремі твори можуть бути прочитані/прослухані кілька разів, то це пояснюється їх здатністю

«заряджати» слухача/читача естетичними емоціями. Відомо, що естетичні переживання, викликані хорошою музикою чи художньо-літературним твором (напр., улюбленою поезією), наділені особливою привабливістю – саме тому вони не втрачають свою притягальну силу від їх багаторазового прослуховування/прочитання. Вплив таких творів є не тільки тривким, а й таким, що активно формує духовно-інтелектуальну сферу людини.

Окреме питання – *бібліотеки*. Увага до їх формування та функціонування була велика. Окрім загальношкільної бібліотеки, були бібліотеки класні, а ще – кімнати для читання, які у Павлиській школі розміщувалися в кожному навчальному корпусі. Окрім того, була ще бібліотека спеціально для вчителів – у вчительській кімнаті. Особлива увага приділялася формуванню сімейних бібліотек. «Хай змагаються діти – в кого більше книжок в особистій бібліотеці, – рекомендує директор школи. – Хай уже в II, в III класі дитина прагне піти влітку працювати в колгосп і на зароблені гроші купити книжки для власної бібліотеки. Хай серед пристрастей і захоплень найголовнішим буде збирання книжок» [16, с. 549]. Такий інтерес до книжки можливо виховати лише тоді, коли сам вчитель захоплений нею. «Захоплення книжкою в поєднанні з людяністю всього буття дитини має стояти на першому місці, – це осереддя високоморальної поведінки й багатого духовного життя дитини. Збудити це захоплення можна лише власним прикладом. В учителеві дитина повинна бачити живе втілення любові до книжки». [16, с. 549–550].

Читання учням високохудожніх творів є чи не найбільш ефективним способом його мовного розвитку. Пояснюється це тим, що художня мова є найбільш організованою мовою, здатною виражати тонкі смисли. Окрім того вона наділена *красою* висловлювання. Саме тому її сприймання в процесі читання твору наділене здатністю розвивати мову учня-реципієнта, відкривати йому красу рідного слова.

Проте читання художніх творів є важливим, але не єдиним способом мовного розвитку учнів. Зразу ж після розділу «Книга в духовному житті дитини» в праці Сухомлинського «Серце віддаю дітям» йде розділ «Культ рідного слова», в якому значна увага приділена написанню учнями творів, у яких вони виражали свої враження від навколишнього світу. Кожний такий твір був спробою виразити словом свої імпресії, викликані реаліями дійсності, в якій вони перебували. Про це говорять самі назви їх творів, які наводить Сухомлинський: «Пісня жайворонка», «Зайшло сонечко», «Гречка цвіте», «Цвітуть яблуні»... Кожний такий художньо-літературний міні-твір є спробою відобразити через слово своє бачення та емоційне сприймання світу. До цього ще треба взяти до уваги, що в своїй педагогічній практиці Сухомлинський не обмежувався написанням учнями таких творів. Відомо, яку величезну роботу він проводив, спрямовуючи учнів на створення ними казок [11, с. 125–180]. Таким чином відбувається синергетична взаємодія двох видів педагогічної роботи, а саме: з одного боку, читання учнями художніх творів, а з іншого – творення ними текстів літературно-художнього характеру. Йдеться про синергетичний ефект у мовленнєвому, а значить, і в інтелектуальному розвитку учнів. Таким чином відбувається синергетична взаємодія двох культур, які визначають ефективність навчально-виховного процесу в школі – культу книги і культу рідного слова.

Про кризові моменти, пов'язані із зниженням інтересу до книжки і читання у новітні часи; можливі шляхи їх вирішення. Як відомо, результати PISA-2022 засвідчують відставання наших 15-річних школярів від своїх однолітків з країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку. – І. Б.). Особливо це стосується *читацької грамотності*. «Оскільки згідно з методологією PISA різниця в 20 балів еквівалентна відставанню в один рік навчання, – читаємо в аналітичній статті, присвяченій результатам цього дослідження, – то з математики та природничих предметів українські учні відстають від своїх однолітків із країн ОЕСР на 1,5 років навчання (...), а з

читання – майже на 2,5 роки (...). Водночас для сільських підлітків розрив за всіма предметами становить 4–5 років» [17].

Зрозуміло, що одна із причин такого відставання обумовлена пандемією та переходом на дистанційне навчання, а також повномасштабною війною, в якій перебуває наша країна. Проте треба вбачати й інші чинники зниження показників читацької грамотності. У першу чергу вони стосуються кризового стану шкільної мовно-літературної освіти. Через надмірну завантаженість шкільних програм з української та зарубіжної літератури створилася ситуація, коли вчитель-словесник не спроможний виділяти достатньо навчального часу для того, щоб учні заглиблювалися у художній зміст твору, переживали його емоційно, відкривали для себе секрети його художньої впливовості. Йдеться про недостатній рівень оволодіння тріадою взаємопов'язаних між собою головних компетентностей, які покликана формувати мовно-літературна освіта, а саме: *розуміння тексту – уміння його аналізувати – уміння висловлюватися, тобто уміння творити текст*. Калейдоскопічність програм та гострий дефіцит навчального часу на вивчення літератури обумовили фактичне зникнення з навчальної практики письмового літературного твору як ефективного засобу формування мовно-літературної освіченості. Очевидною є і недостатня ефективність існуючого педагогічного менеджменту, спрямованого на втілення у шкільну практику інтересу учнів до книги і читання. Україй негативно вплинуло на рівень мовно-літературної освіченості освіти відсутність української літератури серед обов'язкових для НМТ предметів.

Виведення нашої мовно-літературної освіти з кризового стану потребує добре продуманих та вивірених реформаційних дій, сутність яких полягає в переході від *екстенсивного* до *інтенсивного* способу вивчення літератури в школі. Теперішній екстенсивний спосіб вивчення літератури обумовлений перевантаженням навчальних програм великою кількістю письменницьких імен та творів. Інтенсивний же спосіб здобування мовно-літературної освіти потребує

зосередження на глибокому засвоєнні змісту та форми літературного твору. А це можливо досягти лише при зменшенні кількості програмових творів та їх умілого відбору, який би враховував як їх художній рівень, так і вікові особливості учнів, які будуть вивчати ці твори.

Серйозного реформування потребує форми *зовнішнього оцінювання знань* випускників (ЗНО). Сутність такого реформування полягає в тому, щоб не визначати ступінь «напханості» учнів мовно-літературним фактажем, а перевіряти розуміння ними текстів, а також їх здатність думати та уміння висловлювати свої думки.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. В останні роки в практиці сучасної української школи проявилася загрозна тенденція, а саме: учні все менше тягнуться до книги, до читання. Про це свідчать не тільки вчителі, а й об'єктивні показники – результати PISA-2024, у яких відзначено відставання наших здобувачів освіти у володінні такою важливою компетентністю як читацька грамотність (розуміння тексту, уміння його аналізувати, уміння творити текст).

Необхідно врахувати, що в сучасних умовах книга отримала такого могутнього конкурента, як смартфон. Захоплення ним не тільки відлучає сучасного учня від книги, а й спричиняє так зване «кліпове мислення», а з ним і «дефіцит уваги», який не дає можливості зосереджено сприймати літературно-художні тексти та проникати у їх змістовні глибини, отримуючи від того, за словами Сухомлинського, «радість пізнання». Одне із завдань психолого-педагогічних досліджень полягає в тому, щоб глибше досліджувати вплив смартфона на психологічний стан молодшої людини, а також шукати відповіді на способи боротьби із смартфонозалежністю.

Культ книги і культ рідного слова як у вченні Василя Сухомлинського, так і в навчально-виховних реаліях очолюваної ним Павлівської школи проявлені як високоорганізована, функціонально активна педагогічна система, складові якої

перебувають у ефективно дієвих синергетичних зв'язках. Дуже важливо, щоб його концепти про важливість культу книги та рідної мови, а також система розроблених ним педагогічних засобів, спрямованих на практичне втілення цих культур у шкільну освітню практику.

Саме тому тема культу книги і культу рідного слова, яка фундаментально розроблена Сухомлинським, потребує від сучасної педагогічної громадськості уважного вивчення та практичного застосування.

Список використаних джерел

1. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Харків: Акта, 2012. 538 с.
2. Сухомлинський В. О. Вчити вчитися. *Вибр. твори: В 5-ти т. Т. 5. К. :* Рад. шк., 1976. С. 426–436.
3. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання. *Вибр. твори: В 5-ти т. Т. 5. К. :* Рад. шк., 1976. С. 229–239.
4. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибр. твори: В 5-ти т. Т. 1. К. :* Рад. шк., 1976. С. 62–202.
5. Волошина В. Значення рідномовної книги та уроків української мови і літератури в духовному становленні особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови.* Вип. 7. 2011. С. 423–428. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/16136> (дата звернення: 24.04.2025).
6. Забарило Л. В. О. Сухомлинський як читач і пропагандист художньої літератури і фольклору. *Гуманізація навчально-виховного процесу : науково-метод. збірник. Вип. 37 : Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховання громадянина.* Ч. 3. Слов'янськ : Вид. центр СДПУ, 2007. С. 177–181.
7. Alanazi M. S. An analysis of smartphone dependence and use among students with learning disability: a study of Saudi Arabia. *Український педагогічний журнал.* № 2, 19 – 29. 2023. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2> (дата звернення 12.01.2025).

8. Гансен А. Інстамозок. Як екранна залежність призводить до стресів і депресій. Київ, Наш Формат, 2020. 200 с.
9. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибр. твори: В 5-ти т.* Т. 2. К. : Рад. шк., 1976. С. 149–409.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад учителів. *Вибр. твори: В 5-ти т.* Т. 2. К. : Рад. шк., 1976. С. 419–655.
11. Баранюк І. Г. Слово – природа – краса в педагогічній системі Василя Сухомлинського. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. 252 с.
12. Готтман Дж. Емоційний інтелект у дитини. Харків : Віват, 2022. 288 с.
13. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2022. 512 с.
14. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. *Вибр. твори: В 5-ти т.* Т. 1. К. : Рад. шк., 1976. С. 209–400.
15. Клочек Г. Королева мистецтв на задвірках освіти. *Дзеркало тижня.* № 44. 2007. https://zn.ua/ukr/EDUCATION/koroleva_mistetstv_na_zadvirkah_osvi_ti.html (дата звернення 12.01.2025).
16. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. *Вибр. твори: В 5-ти т.* Т. 1. К. : Рад. шк., 1976. С. 403–613.
17. Головка М., Науменко С. Результати PISA-2022 в Україні: актуальні проблеми загальної середньої освіти та шляхи їх розв'язання. *Український педагогічний журнал*, 2, 2024. С. 20–34. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2024-2-20-34> (дата звернення 12.01.2025).